अभिनवधारा ABHINAVDHARA
International Journal of Innovation in Indic Studies
ISSN: 2583-5149
SPECIAL EDITION -2, VOL- 2
SEPTEMBER 2026
www.ijiis-org.com
SHRIJANSHODH 2026: International Conference on Indian Knowledge Systems, Art, Design, Wellness, and Cultural Heritage Date: 29-30 August 2026
SRIJANSHODH2026-85

भारतीयज्ञानपरम्परायां शास्त्रीयसङ्गीतस्य वैश्विककल्याणे योगदानम्

Bhamathi
Assistant Professor of Sanskrit, MES Institute of Management, Bengaluru
Contact: +919844188566, Email: bhamathinbhat@gmail.com

सारांशः

भारतीयज्ञानपरम्परा मानवजीवनस्य समग्रविकासं लक्ष्यीकृत्य विकसितायाः प्राचीनायाः ज्ञानधारायाः प्रतिनिधित्वं करोति। अस्यां परम्परायां ज्ञानं केवलं बौद्धिकविषयरूपेण न स्वीक्रियते, अपि तु जीवनस्य आचार-विचार-व्यवहार-स्वास्थ्य-संस्कार-आध्यात्मिकविकासैः सह सम्बद्धं मन्यते। वेदाः, उपनिषदः, दर्शनानि, आयुर्वेदः, योगः, नाट्यं, सङ्गीतं, नृत्यं तथा विविधाः कलाः अस्याः समग्रज्ञानदृष्टेः विभिन्नाः अभिव्यक्तयः सन्ति। एतेषु भारतीयशास्त्रीयसङ्गीतस्य स्थानं विशिष्टम् अस्ति। सङ्गीतं भारतीयपरम्परायां केवलं मनोरञ्जनस्य साधनं न, अपि तु भावाभिव्यक्तेः, चित्तैकाग्रतायाः, आध्यात्मिकसाधनायाः, सांस्कृतिकसंरक्षणस्य तथा सामाजिकसमन्वयस्य माध्यमरूपेण विकसितम् अस्ति।

भारतीयसङ्गीतस्य ऐतिहासिकमूलानि वैदिकगानपरम्परायां विशेषतः सामवेदे दृश्यन्ते। उत्तरकाले भरतमुनेः ***नाट्यशास्त्रम्****, मतङ्गमुनेः* ***बृहद्देशी****, शार्ङ्गदेवस्य* ***सङ्गीतरत्नाकरः*** *इत्यादिभिः ग्रन्थैः स्वरः, श्रुतिः, जातिः, रागः, तालः, लयः, वाद्यं तथा रसभावादीनां क्रमबद्धं शास्त्रीयविवेचनं कृतम्। भारतीयसङ्गीतदर्शने नादस्य आध्यात्मिकस्वरूपम्, रागस्य भावात्मकशक्तिः तथा रसस्य सौन्दर्यानुभवः विशेषतया चर्चिताः सन्ति।*

वर्तमानवैश्विकपरिस्थितौ मानवजीवनं विविधैः मानसिक-सामाजिकसमस्याभिः प्रभावितम् अस्ति। तनावः, एकाकित्वम्, भावात्मक-असन्तुलनम्, निद्रासम्बद्धाः समस्याः तथा जीवनस्य यान्त्रिकीकरणं आधुनिकसमाजस्य प्रमुखानि आव्हानानि सन्ति। अस्मिन् सन्दर्भे सङ्गीतस्य मानसिकस्वास्थ्ये तथा भावात्मककल्याणे सम्भावितं योगदानं आधुनिकमनोविज्ञान-सङ्गीतचिकित्साक्षेत्रयोः अनुसन्धानस्य विषयः जातम् अस्ति। भारतीयशास्त्रीयसङ्गीतस्य रागात्मकता, आलापपरम्परा, लयबद्धता, तानपुरानादः तथा भावाभिव्यक्तिः मनसः विश्रान्तेः, एकाग्रतायाः तथा भावनियमनस्य साहाय्यकानि साधनानि भवितुमर्हन्ति।

प्रस्तुतशोधपत्रस्य मुख्योद्देश्यं भारतीयज्ञानपरम्परायां शास्त्रीयसङ्गीतस्य स्वरूपं, तस्य दार्शनिक-सांस्कृतिकाधारं तथा आधुनिकवैश्विककल्याणे तस्य सम्भावितयोगदानं विवेचितुम् अस्ति। अध्ययनार्थं वैदिकसाहित्यं, ***नाट्यशास्त्रम्, बृहद्देशी, सङ्गीतरत्नाकरः*** *इत्यादयः प्राथमिकस्रोतांसि तथा आधुनिकसङ्गीतशास्त्र-सङ्गीतचिकित्सा-मनोविज्ञानसम्बद्धाः अध्ययनस्रोतांसि उपयुज्यन्ते। अध्ययनपद्धतिः मुख्यतः वर्णनात्मिका, विश्लेषणात्मिका तथा तुलनात्मिका अस्ति।*

अध्ययनेन ज्ञायते यत् भारतीयशास्त्रीयसङ्गीतं भारतीयज्ञानपरम्परायाः बहुआयामी स्वरूपस्य महत्त्वपूर्णम् अङ्गम् अस्ति। अस्य दार्शनिकपक्षः मानवस्य अन्तःकरणपरिष्कारं प्रति प्रेरयति, सौन्दर्यशास्त्रीयपक्षः रसास्वादस्य अनुभवम् उपस्थापयति, सांस्कृतिकपक्षः परम्परासंरक्षणं करोति तथा आधुनिकप्रयोगाः मानसिक-सामाजिककल्याणे तस्य सम्भावनां सूचयन्ति। तथापि विशिष्टस्य रागस्य विशिष्टस्य रोगस्य चिकित्सकप्रभावः

इति दावानां पुष्ट्यर्थं अधिकानि वैज्ञानिक-अनुसन्धानानि आवश्यकानि सन्ति। अतः परम्परागतज्ञानस्य आधुनिकविज्ञानस्य च संवादः अस्य क्षेत्रस्य भविष्यविकासाय अत्यावश्यकः अस्ति।

मुख्यशब्दाः: भारतीयज्ञानपरम्परा, शास्त्रीयसङ्गीतम्, सामवेदः, नादः, नादब्रह्म, रागः, रसः, तालः, सङ्गीतचिकित्सा, मानसिककल्याणम्, आध्यात्मिककल्याणम्, वैश्विककल्याणम्।

१. प्रस्तावना

भारतीयज्ञानपरम्परा मानवजीवनस्य समग्रदृष्टिं प्रतिपादयति। भारतीयचिन्तनपरम्परायां मनुष्यः केवलं शरीररूपेण न परिगण्यते; शरीरस्य, मनसः, बुद्धेः, भावनानां तथा आत्मनः परस्परसम्बन्धः स्वीकृतः अस्ति। अतः भारतीयज्ञानपरम्परायाः विविधाः शाखाः मानवजीवनस्य विभिन्नानां पक्षाणां परिष्काराय विकसिताः। आयुर्वेदः शरीरस्वास्थ्यं, योगः मनोनिग्रहं, दर्शनानि तत्त्वचिन्तनं, साहित्यं भावसंस्कारं तथा सङ्गीतं सौन्दर्य-भाव-आध्यात्मिकानुभवान् सम्बोधयति।

भारतीयसंस्कृतेः मूलभूता भावना सर्वजनहिते प्रतिष्ठिता अस्ति।—

सर्वे भवन्तु सुखिनः सर्वे सन्तु निरामयाः।
सर्वे भद्राणि पश्यन्तु मा कश्चिद्दुःखभाग्भवेत्॥[2]

इयं प्रार्थना स्वास्थ्यस्य तथा सुखस्य सार्वभौमिकदृष्टिं प्रकाशयति। एवमेव—

अयं निजः परो वेति गणना लघुचेतसाम्।
उदारचरितानां तु वसुधैव कुटुम्बकम्॥[3]

इति विश्वमानवतायाः एकत्वभावं प्रतिपादयति।

एतादृशे ज्ञानदृष्टिकोणे सङ्गीतस्य स्थानं केवलं मनोरञ्जनपर्यन्तं सीमितं न भवति। सङ्गीतं मानवस्य भावनां स्पृशति, मनः एकाग्रयति, सामूहिकानुभवं जनयति तथा आध्यात्मिकचिन्तनस्य वातावरणं निर्मातुं शक्नोति। भारतीयशास्त्रीयसङ्गीतस्य विशिष्टता तस्य व्यवस्थितस्वररचना, रागपद्धतिः, तालव्यवस्था तथा भाव-रससम्बद्धता अस्ति।

अद्यतनकाले विज्ञानप्रौद्योगिक्योः विकासेन मानवजीवनस्य सुविधाः अत्यन्तं वर्धिताः। तथापि मानसिकतनावः, एकाकित्वम्, चिन्ता, भावात्मकदबावः तथा जीवनशैलीसम्बद्धाः विविधाः समस्याः अपि वर्धिताः सन्ति। अतः स्वास्थ्यस्य व्यापकदृष्टेः आवश्यकता पुनः अनुभूयते। शारीरिकस्वास्थ्येन सह मानसिकं, सामाजिकं तथा भावात्मकं स्वास्थ्यं अपि विचारणीयम्।

अस्मिन् सन्दर्भे भारतीयशास्त्रीयसङ्गीतस्य पुनरध्ययनं महत्त्वपूर्णं भवति। परम्परागतसङ्गीतचिन्तनं तथा आधुनिकवैज्ञानिकदृष्टिः परस्परं संवादं कुर्वन्तौ चेत् सङ्गीतस्य मानवीयकल्याणसम्बद्धाः सम्भावनाः अधिकं स्पष्टतया ज्ञातुं शक्यन्ते।

२. शोधस्य उद्देश्यानि

---

[2] सर्वे भवन्तु सुखिनः... – बृहदारण्यकोपनिषत् (परम्परागतः कल्याणमन्त्रः)।
[3] अयं निजः परो वेति... – महोपनिषत्, ४.७१।

प्रस्तुतशोधस्य प्रमुखोद्देश्यानि निम्नलिखितानि सन्ति—

१. भारतीयज्ञानपरम्परायां शास्त्रीयसङ्गीतस्य स्थानस्य अध्ययनम्।

२. सामवेदादिषु प्राचीनसाहित्येषु सङ्गीतस्य स्वरूपस्य विवेचनम्।

३. नादः, स्वरः, श्रुतिः, रागः, तालः, लयः तथा रसः इत्यादीनां सङ्गीततत्त्वानां अध्ययनम्।

४. **नाट्यशास्त्र, बृहद्देशी, सङ्गीतरत्नाकर** इत्यादिषु ग्रन्थेषु सङ्गीतविचारस्य विकासस्य परीक्षणम्।

५. सङ्गीतस्य भावात्मक-मानसिककल्याणे सम्भावितप्रभावस्य विवेचनम्।

६. आधुनिकसङ्गीतचिकित्सायां भारतीयशास्त्रीयसङ्गीतस्य सम्भावितोपयोगस्य परीक्षणम्।

७. आध्यात्मिकसाधनायां सङ्गीतस्य भूमिकायाः अध्ययनम्।

८. वैश्विकसांस्कृतिकसंवादे तथा विश्वकल्याणे भारतीयशास्त्रीयसङ्गीतस्य योगदानस्य मूल्याङ्कनम्।

३. अनुसन्धानपद्धतिः

प्रस्तुतशोधः मुख्यतः वर्णनात्मक-विश्लेषणात्मकपद्धत्या सम्पन्नः अस्ति। भारतीयशास्त्रीयसङ्गीतस्य ऐतिहासिकं तथा दार्शनिकं स्वरूपं ज्ञातुं प्राचीनग्रन्थाः प्राथमिकस्रोतत्वेन स्वीकृताः सन्ति। सामवेदः, **नाट्यशास्त्रम्, बृहद्देशी, सङ्गीतरत्नाकरः** इत्यादयः ग्रन्थाः अध्ययनस्य आधारभूताः स्रोतांसि सन्ति।

द्वितीयकस्रोतत्वेन आधुनिकसङ्गीतशास्त्रग्रन्थाः, सङ्गीतचिकित्सासम्बद्धाः शोधलेखाः, मनोविज्ञानसम्बद्धाः अध्ययनाः तथा भारतीयज्ञानपरम्पराविषयकाः आधुनिकविमर्शाः विचारिताः सन्ति।

अध्ययने परम्परागतदावानां तथा आधुनिकवैज्ञानिकनिष्कर्षाणां मध्ये भेदः स्पष्टतया रक्षितः अस्ति। यानि तत्त्वानि प्राचीनग्रन्थेषु दार्शनिकरूपेण प्रतिपादितानि सन्ति, तानि तद्रूपेण एव प्रस्तुतानि; तेषां आधुनिकवैज्ञानिकप्रमाणत्वं तु पृथक् परीक्षितव्यम्। एषा सावधानी शोधस्य अकादमिकविश्वसनीयतां वर्धयति।

४. भारतीयज्ञानपरम्परायां सङ्गीतस्य स्थानम्

भारतीयज्ञानपरम्परायां कला तथा ज्ञानयोः मध्ये कठोरः विभागः न दृश्यते। सङ्गीतं, नृत्यं, नाट्यं तथा साहित्यं मानवस्य भावात्मकजीवनस्य संस्कारकानि साधनानि मन्यन्ते। भारतीयपरम्परायां कलानुभवः केवलं बाह्यसौन्दर्यस्य आस्वादः न, अपि तु अन्तःकरणस्य परिष्कारस्य अवसरः अपि अस्ति।

भारतीयसङ्गीतस्य प्रमुखं वैशिष्ट्यं तस्य **समग्रता** अस्ति। गीतं, वाद्यं तथा नृत्यं परस्परसम्बद्धरूपेण सङ्गीतस्य व्यापकस्वरूपं निर्माति। प्राचीनभारतीयपरम्परायां सङ्गीतस्य प्रयोगः धार्मिकेषु अनुष्ठानेषु, राजदरबारेषु, सामाजिकसमारोहेषु, भक्तिपरम्परायां तथा व्यक्तिगतसाधनायां च जातः।

सङ्गीतस्य विकासः केवलं श्रवणानन्दस्य आवश्यकता पूर्त्यर्थं न अभवत्। स्वरस्य शुद्धता, तालस्य अनुशासनम्, लयस्य नियन्त्रणम् तथा रागस्य विशिष्टभावात्मकता—एते सर्वे सङ्गीताभ्यासं एकां अनुशासितां साधनां कुर्वन्ति।

५. सामवेदः तथा भारतीयसङ्गीतस्य वैदिकपरम्परा

भारतीयसङ्गीतस्य इतिहासे सामवेदस्य विशेषं महत्त्वम् अस्ति। सामवेदे ऋग्वेदमन्त्राणां गेयस्वरूपं दृश्यते। सामगानस्य माध्यमेन वैदिकमन्त्राः विशिष्टस्वरपद्धत्या प्रस्तुताः भवन्ति। अतः भारतीयगानपरम्परायाः इतिहासे सामवेदस्य स्थानं अत्यन्तं प्राचीनम् अस्ति।

भगवद्गीतायां श्रीकृष्णः—

वेदानां सामवेदोऽस्मि।[4]

इति सामवेदस्य विशिष्टतां सूचयति।

वैदिकस्वरव्यवस्थायां उदात्तः, अनुदात्तः तथा स्वरितः इत्यादयः स्वरचिह्नसम्बद्धाः तत्त्वाः दृश्यन्ते। उत्तरकाले भारतीयसङ्गीतशास्त्रे स्वर, श्रुति, ग्राम, मूर्च्छना, जाति तथा रागादीनां अवधारणानां विकासः अभवत्। सामवेदात् आधुनिकसप्तस्वरव्यवस्था प्रत्यक्षतया एकस्मिन् चरणे विकसिताभवत् इति सरलीकरणं न युक्तम्। तथापि वैदिकगानपरम्परा भारतीयसङ्गीतस्य ऐतिहासिकविकासे महत्त्वपूर्णा पूर्वपीठिका अस्ति।[5] अतः सामवेदः भारतीयसङ्गीतपरम्परायाः एकः मूलभूतः ऐतिहासिकाधारः इति स्वीकरणीयम्।

६. नादतत्त्वं नादब्रह्म च

भारतीयसङ्गीतचिन्तने **नादः** मूलभूतं तत्त्वम् अस्ति। सामान्यतः नादः श्रवणीयध्वनिरूपेण ज्ञायते; किन्तु भारतीयदर्शनपरम्परायां नादस्य व्यापकतरं आध्यात्मिकस्वरूपम् अपि प्रतिपादितम्।

सङ्गीतसाधनायां आहतनादस्य विशेषं स्थानम् अस्ति। वाद्यस्य, कण्ठस्य अथवा अन्यस्य ध्वनिस्रोतसः माध्यमेन उत्पन्नः ध्वनिः आहतनादरूपेण अनुभवितुं शक्यते। योगपरम्परायां अनाहतनादस्य अवधारणा अपि दृश्यते, या सूक्ष्मानुभवेन सम्बद्धा अस्ति।

नादब्रह्म इति अवधारणा सङ्गीतस्य आध्यात्मिकदृष्टिं प्रकाशयति।[6] नादस्य माध्यमेन बाह्यश्रवणानुभवः अन्तर्मुखतां प्रति प्रेरयितुं शक्नोति। अतः सङ्गीतसाधना भारतीयपरम्परायां केवलं प्रदर्शनकौशलं न, अपि तु आत्मसंस्कारस्य मार्गः अपि भवति।

एतादृशी नाददृष्टिः सङ्गीतस्य वैशिष्ट्यं प्रकाशयति—ध्वनिः केवलं भौतिकघटना न, मानवस्य भावनां चेतनां च प्रभावितुं शक्नमानुभवः अपि अस्ति।

७. नाट्यशास्त्रे सङ्गीतम्

भरतमुनेः नाट्यशास्त्रम् भारतीयकलाशास्त्रस्य प्रमुखः ग्रन्थः अस्ति। अत्र नाट्यस्य साथं गीतं, वाद्यं, नृत्यं, स्वरः, तालः, लयः तथा रसभावादीनां विवेचनं दृश्यते।[7]

---

[4] वेदानां सामवेदोऽस्मि... – श्रीमद्भगवद्गीता, १०.२२।

[5] Ranade, A. D. (1990). Hindustani Music: An Analytical Approach. National Centre for the Performing Arts.

[6] नादब्रह्मणः योगदृष्ट्या विवेचनाय द्रष्टव्यम् — Becker, J. (2004). Deep Listeners: Music, Emotion, and Trancing. Indiana University Press.

[7] भरतमुनिः, नात्यशास्त्रम् (अध्यायः २८–३४), सम्पादकः — K. S. Ramaswami Sastri (1956), Gaekwad's Oriental Series.

नाट्यशास्त्रे रससिद्धान्तस्य प्रतिपादनं भारतीयसौन्दर्यशास्त्रस्य इतिहासे महत्त्वपूर्णं स्थानं धारयति। भावानां कलात्मकाभिव्यक्तिः तथा तेषां आस्वादेन सहृदयस्य चित्ते जायमानः विशिष्टानुभवः रस इति परम्परया विविच्यते।

सङ्गीतस्य भावात्मकप्रभावं ज्ञातुं रससिद्धान्तः महत्त्वपूर्णः आधारः भवति। स्वर-लय-गति-शब्द-भावानां समन्वयेन श्रोता विशिष्टं भाववातावरणम् अनुभवितुं शक्नोति। अतः भारतीयसङ्गीतस्य सौन्दर्यशास्त्रं मानवस्य भावात्मकजीवनस्य सूक्ष्मानुभवेन सम्बद्धम् अस्ति।

८. बृहद्देशी तथा रागसिद्धान्तः

मतङ्गमुनेः बृहद्देशी भारतीयसङ्गीतशास्त्रस्य इतिहासे अत्यन्तं महत्त्वपूर्णः ग्रन्थः अस्ति। रागसंकल्पनायाः व्यवस्थितविवेचनस्य दृष्ट्या अस्य ग्रन्थस्य विशेषं महत्त्वम् अस्ति।

रागस्य प्रसिद्धं लक्षणम्—

योऽसौ ध्वनिविशेषस्तु स्वरवर्णविभूषितः।
रञ्जको जनचित्तानां स रागः कथितो बुधैः॥

इति प्रतिपादितम्।

अत्र रागस्य मुख्यलक्षणं **चित्तरञ्जकत्वम्** इति दर्शितम्। अर्थात् रागः केवलं निश्चितस्वराणां क्रमः न, अपि तु श्रोतुः चित्ते विशिष्टानुभवं जनयितुं समर्थः सङ्गीतात्मकः विन्यासः अस्ति।

रागव्यवस्थायाः एषः भावात्मकपक्षः भारतीयशास्त्रीयसङ्गीतस्य विशिष्टतां प्रकाशयति। प्रत्येकस्य रागस्य स्वरूपं, आरोह-अवरोहः, प्रमुखस्वराः, चलनम् तथा गायनपरम्परा तस्य विशिष्टभावानुभवस्य निर्माणे योगदानं ददति।

९. सङ्गीतरत्नाकरः तथा सङ्गीतशास्त्रस्य विकासः

शार्ङ्गदेवस्य **सङ्गीतरत्नाकरः** भारतीयसङ्गीतशास्त्रस्य महत्त्वपूर्णेषु ग्रन्थेषु अन्यतमः अस्ति। अस्मिन् स्वरः, श्रुतिः, ग्रामः, मूर्च्छना, जातिः, रागः, प्रबन्धः, तालः, वाद्यं, नृत्यं तथा गायनसम्बद्धाः विषयाः विस्तरेण निरूपिताः सन्ति।[8]

शार्ङ्गदेवस्य ग्रन्थः भारतीयसङ्गीतपरम्परायाः मध्यकालीनविकासस्य महत्त्वपूर्णं साक्ष्यम् अस्ति। उत्तरकाले उत्तरभारतीयसङ्गीतपरम्परा तथा कर्णाटकसङ्गीतपरम्परा पृथक्-पृथक् विकसिते, तथापि सङ्गीतरत्नाकरः उभयोः परम्परयोः ऐतिहासिकाध्ययनाय महत्त्वपूर्णः स्रोतः अस्ति।

अनेन ग्रन्थेन ज्ञायते यत् भारतीयसङ्गीतशास्त्रं दीर्घकालं यावत् व्यवस्थिततत्त्वचिन्तनस्य परम्परां वहति। अतः भारतीयशास्त्रीयसङ्गीतं केवलं मौखिकपरम्परया संरक्षितं न, अपि तु समृद्धेन शास्त्रीयसाहित्येन अपि समर्थितम् अस्ति।

१०. स्वरः, श्रुतिः, रागः, तालः तथा लयः

[8] शार्ङ्गदेवः, सङ्गीतरत्नाकरः (स्वर-राग-तालाध्यायाः), अनुवादकः — S. Chaudhary (1978), Radha Publications.

भारतीयशास्त्रीयसङ्गीतस्य संरचना स्वर-श्रुति-राग-ताल-लयादिभिः तत्त्वैः निर्मिता अस्ति। स्वरः सङ्गीतस्य आधारभूतः ध्वनिघटकः अस्ति। श्रुतिः स्वरस्य सूक्ष्मभेदानां चर्चायां प्रयुज्यमाना महत्त्वपूर्णा अवधारणा अस्ति।[9] परम्परागतभारतीयसङ्गीतशास्त्रे २२ श्रुतीनां प्रसिद्धा व्यवस्था दृश्यते। अस्याः व्यवस्थायाः स्वरवैज्ञानिकं ऐतिहासिकं च अध्ययनं भारतीयसङ्गीतस्य विशिष्टतां ज्ञातुं महत्त्वपूर्णम् अस्ति।

रागः स्वराणां केवलं गणितीयसमूहः न। स्वरस्य प्रयोगः, स्वरसम्बन्धः, विशिष्टचलनम्, न्यासः तथा भावाभिव्यक्तिः रागस्य व्यक्तित्वं निर्मान्ति।

तालः कालस्य क्रमबद्धव्यवस्था अस्ति। लयः गतिनियमनस्य आधारः अस्ति। ताल-लययोः अनुशासनं सङ्गीतस्य सौन्दर्यं तथा संरचनात्मकसमतोलं वर्धयति। एतत् अनुशासनं सङ्गीताभ्यासे धैर्यं, एकाग्रतां तथा श्रवणकौशलं च विकसितुं शक्नोति।

११. रसः तथा भावात्मककल्याणम्

भारतीयसौन्दर्यशास्त्रे रससिद्धान्तस्य महत्त्वं असाधारणम् अस्ति। रसः कलाकृतेः सहृदयेन अनुभूयमानः विशिष्टः सौन्दर्यानुभवः अस्ति।

शृङ्गारः, हास्यः, करुणः, रौद्रः, वीरः, भयानकः, बीभत्सः, अद्भुतः तथा शान्तः इत्यादयः रसाः भारतीयकलासिद्धान्ते चर्चिताः सन्ति। सङ्गीतस्य माध्यमेन एतेषां भावानां सूक्ष्माभिव्यक्तिः सम्भवति।

मानवजीवने भावनानां स्वस्थाभिव्यक्तिः महत्त्वपूर्णा अस्ति। सङ्गीतं दुःखम्, आनन्दः, भक्तिः, विरहः, आशा, शान्तिः इत्यादीनां भावानां कलात्मकाभिव्यक्तेः अवसरं ददाति। श्रोता सङ्गीतस्य माध्यमेन स्वकीयजीवनानुभवान् अप्रत्यक्षतया पुनरनुभवितुं शक्नोति।

एतादृशः सौन्दर्यानुभवः भावात्मकसमतुलने साहाय्यं कर्तुं शक्नोति। आधुनिकमनोविज्ञानदृष्ट्या सङ्गीतं भावनियमनस्य तथा सामाजिकसम्बन्धस्य एकं सहायकं माध्यमं भवितुमर्हति।

१२. सङ्गीतम् तथा मानसिककल्याणम्

आधुनिकजीवने मानसिकतनावः व्यापकः अस्ति। कार्यदबावः, सामाजिकपरिवर्तनम्, आर्थिकचिन्ता, एकाकित्वम् तथा निरन्तरडिजिटलसम्पर्कः मनुष्यस्य विश्रान्तिसमयं न्यूनयन्ति।

सङ्गीतश्रवणं मनसः विश्रान्त्यर्थं प्रयुज्यमानासु सहजपद्धतिषु अन्यतमम् अस्ति। मन्दगतिकं सङ्गीतम्, आलापः, तानपुरानादः तथा नियमितलयः विश्रान्तिप्रदं वातावरणं निर्मातुं शक्नुवन्ति। व्यक्तेः सङ्गीतरुचिः, सांस्कृतिकपृष्ठभूमिः तथा व्यक्तिगतः अनुभवः अस्य प्रभावं परिवर्तयितुं शक्नोति।

सङ्गीतस्य प्रभावः सर्वेषु व्यक्तिषु समानः भवति इति न वक्तव्यम्। तथापि सङ्गीतस्य भावनां जागरयितुं, ध्यानं आकर्षितुं, स्मृतिं उद्दीपयितुं तथा सामाजिकसम्बन्धं सुदृढीकर्तुं क्षमता आधुनिकसंशोधनस्य महत्त्वपूर्णः विषयः अस्ति।

१३. सङ्गीतचिकित्सा तथा आधुनिकवैज्ञानिकदृष्टिः

9

आधुनिककाले **Music Therapy** इति सङ्गीतचिकित्साक्षेत्रं विविधेषु स्वास्थ्यसम्बद्धेषु सन्दर्भेषु विकसितम् अस्ति। अस्मिन् सङ्गीतस्य उपयोगः व्यक्तेः शारीरिक-मानसिक-भावात्मक-सामाजिककल्याणस्य समर्थनाय क्रियते।

सङ्गीतचिकित्सायां केवलं सङ्गीतश्रवणं न भवति। गायनम्, वाद्यवादनम्, तालाधारितक्रियाः, रचनात्मकसङ्गीताभ्यासः तथा समूहगतसङ्गीतक्रियाः अपि प्रयुज्यन्ते।

आधुनिकवैज्ञानिकदृष्ट्या सङ्गीतस्य प्रभावः मस्तिष्कस्य विविधप्रक्रियाभिः सम्बद्धः अस्ति। सङ्गीतं भावनां, स्मृतिं, ध्यानं तथा गतिसमन्वयं प्रभावितुं शक्नोति। लयाधारितसङ्गीतस्य उपयोगः पुनर्वासक्षेत्रेषु अपि अध्ययनस्य विषयः अस्ति।[10]

भारतीयशास्त्रीयसङ्गीतस्य विषये अपि सङ्गीतचिकित्साक्षेत्रे रुचिः वर्धमाना अस्ति। तथापि विशिष्टस्य रागस्य विशिष्टस्य रोगस्य चिकित्सकप्रभावः इति दावः सर्वत्र प्रमाणितः अस्ति इति वक्तुं न शक्यते। उदाहरणार्थं भैरवी, दरबारी, मालकौंस, यमन इत्यादीनां रागाणां विशिष्टचिकित्सकीयप्रभावसम्बन्धी परम्परागताः धारणाः वा प्रारम्भिकाः अध्ययनाः सन्ति[11] चेत्, तेषां पुष्ट्यर्थं अधिकानि वैज्ञानिकानि, नियंत्रितानि तथा पुनरावर्तनीयानि अनुसन्धानानि आवश्यकानि सन्ति।

अतः सङ्गीतचिकित्सायां भारतीयरागपरम्परायाः सम्भावनाः महत्त्वपूर्णाः सन्ति, किन्तु तासां वैज्ञानिकमूल्याङ्कनम् अपि तितिक्षया करणीयम्।

१४. रागसमयसिद्धान्तः

भारतीयशास्त्रीयसङ्गीतस्य एकं वैशिष्ट्यं रागसमयसिद्धान्तः अस्ति। परम्परानुसारं विभिन्नाः रागाः दिवसस्य विशिष्टेषु कालेषु गेयाः इति मान्यता अस्ति।

प्रातःकालीनरागेषु भैरवः, अहिर्भैरवः इत्यादयः प्रसिद्धाः सन्ति। सायंकाले यमनः इत्यादयः रागाः परम्परया गीयन्ते। रात्रौ दरबारीकानडा, बागेश्री इत्यादीनां प्रयोगः अनेकपरम्परासु दृश्यते।

रागसमयसिद्धान्तस्य महत्त्वं केवलं चिकित्सकीयदृष्ट्या न विचारणीयम्। प्रकृतेः परिवर्तनम्, प्रकाशस्य अवस्था, मानवीयमनःस्थितिः तथा सामाजिकजीवनस्य दिनचर्या—एतेषां अनुभवाधारितसम्बन्धानां कलात्मकप्रतिबिम्बरूपेण अपि अयं सिद्धान्तः अवगन्तुं शक्यते।

आधुनिकवैज्ञानिकदृष्ट्या रागसमयस्य प्रत्यक्षजैवचिकित्सकीयप्रभावस्य विषयः अद्यापि पर्याप्तानुसन्धानस्य अपेक्षां करोति। अतः परम्परागतसिद्धान्तस्य सांस्कृतिकमहत्त्वं रक्षित्वा वैज्ञानिकपरीक्षणं करणीयम्।

१५. नादयोगः तथा आध्यात्मिककल्याणम्

भारतीयसङ्गीतपरम्परायां सङ्गीतस्य आध्यात्मिकपक्षः अत्यन्तं विकसितः अस्ति। भक्तिपरम्परायां गीतं ईश्वरसमर्पणस्य माध्यमम् अभवत्। मन्दिरसङ्गीतम्, भजनम्, कीर्तनम्, अभङ्गः, कृतिः तथा अन्याः सङ्गीतपरम्पराः आध्यात्मिकजीवनस्य महत्त्वपूर्णानि अङ्गानि जातानि।

---

[10] सङ्गीतचिकित्सायाः तान्त्रिकमस्तिष्कविज्ञानस्य च प्रयोगाणां कृते द्रष्टव्यम् — Thaut, M. H. (2005). Rhythm, Music, and the Brain: Scientific Foundations and Clinical Applications. Routledge.

[11] भारतीयरागाणां चिकित्सकीयसम्भावनानां परम्परागतविमर्शार्थं द्रष्टव्यम् — Sairam, T. V. (2004). Music for Healing and Wellness. Nada Centre for Music Therapy.

कर्णाटकसङ्गीतपरम्परायां त्यागराजः, मुत्तुस्वामीदीक्षितः, श्यामशास्त्री च भक्तिसङ्गीतस्य उच्चतमं रूपं प्रस्तुतवन्तः। हिन्दुस्तानीपरम्परायां स्वामीहरिदासः, मियाँ तानसेनः तथा अन्ये साधकाः सङ्गीतसाधनां आध्यात्मिकजीवनेन सम्बद्धवन्तः।

नादयोगस्य मूलभावना अन्तर्मुखता अस्ति। नियमितः स्वराभ्यासः, श्वासनियमनम्, सूक्ष्मश्रवणम् तथा ध्यानपूर्वकगायनम् साधकस्य एकाग्रतां वर्धयितुं शक्नुवन्ति।

सङ्गीतसाधनायाः एषः आध्यात्मिकपक्षः आधुनिकवैश्विकसमाजे विशेषतः प्रासङ्गिकः अस्ति, यतः भौतिकसमृद्धेः मध्ये अपि मानवः आन्तरिकशान्तेः अन्वेषणं करोति।

१६. सामाजिककल्याणे सङ्गीतस्य भूमिका

सङ्गीतं व्यक्तेः व्यक्तिगतानुभवस्य साधनं यथा अस्ति, तथैव सामाजिकसम्बन्धानां निर्माणस्य माध्यमम् अपि अस्ति। सामूहिकगायनम्, भजनम्, कीर्तनम् तथा सङ्गीतमहोत्सवाः जनान् एकत्र आनयन्ति।

भारतीयभक्तिआन्दोलनस्य इतिहासे सङ्गीतस्य सामाजिकभूमिका विशेषरूपेण दृश्यते। विविधभाषासु रचितानि भक्तिगीतानि सामान्यजनानां मध्ये प्रसृतानि। अनेन आध्यात्मिकविचाराः सङ्गीतस्य माध्यमेन व्यापकसमाजपर्यन्तं गताः।

सङ्गीतशिक्षा अपि अनुशासनं, श्रवणशक्तिं, धैर्यं तथा समूहकार्यभावनां विकसितुं शक्नोति। गुरुकुलपरम्परायां गुरु-शिष्यसम्बन्धः केवलं तकनीकीशिक्षायाः सम्बन्धः न, अपि तु संस्कारपरम्परायाः अपि भागः आसीत्।

अतः सङ्गीतस्य सामाजिककल्याणं केवलं मनोरञ्जनमूलकं न, अपि तु सांस्कृतिकसम्बन्धनिर्माणेन सम्बद्धम् अस्ति।

१७. भारतीयशास्त्रीयसङ्गीतस्य वैश्विकप्रसारः

वैश्वीकरणेन भारतीयशास्त्रीयसङ्गीतं भारतस्य सीमां अतिक्रम्य विश्वस्य विविधेषु भागेषु प्रसृतम्। भारतीयकलाकारैः अन्तरराष्ट्रीयमञ्चेषु प्रदर्शितानि सङ्गीतकार्यक्रमाः भारतीयसङ्गीतस्य वैश्विकपरिचयं दृढीकृतवन्तः।

पण्डितरविशङ्करस्य सितारवादनस्य वैश्विकप्रसारः विशेषतया उल्लेखनीयः अस्ति। पाश्चात्यसङ्गीतकारैः सह तस्य संवादेन भारतीयसङ्गीतं नूतनानां श्रोतॄणां समीपं गतं। उस्ताद् जाकिरहुसैनः, उस्ताद् अल्लारखाँ तथा अन्यैः कलाकारैः तालवाद्यपरम्परायाः वैश्विकपरिचयः वर्धितः।

अद्य डिजिटलमाध्यमैः भारतीयशास्त्रीयसङ्गीतस्य श्रवणं, शिक्षणं तथा अभिलेखनं विश्वस्य विभिन्नेषु देशेषु सम्भवति। ऑनलाइनशिक्षणमञ्चाः, डिजिटलसङ्गीतसङ्ग्रहाः तथा अन्तरराष्ट्रीयमहोत्सवाः अस्य प्रसारं वर्धयन्ति।

१८. अन्तरसंस्कृतिसंवादे सङ्गीतम्

सङ्गीतस्य एकं महत्त्वपूर्णं वैश्विकमूल्यं तस्य भाषातीतस्वरूपम् अस्ति। भाषाभेदः, देशभेदः तथा सांस्कृतिकभेदः अस्तित्वेऽपि सङ्गीतानुभवः मानवसमुदायान् परस्परं सम्बद्धुं शक्नोति।

भारतीयशास्त्रीयसङ्गीतस्य पाश्चात्यसङ्गीतपरम्परया सह संवादेन अनेकाः नूतनाः प्रयोगाः जाताः। यद्यपि सङ्गीतशैलीनां मिश्रणस्य मूल्याङ्कनं सौन्दर्यशास्त्रीयदृष्ट्या पृथक् करणीयम्, तथापि अन्तरसंस्कृतिसंवादस्य दृष्ट्या तस्य महत्त्वं न निवारणीयम्।

विश्वशान्तेः तथा सांस्कृतिकसौहार्दस्य निर्माणे एतादृशः संवादः उपयोगी भवितुमर्हति। विभिन्नसंस्कृतीनां कलाकाराः यदा एकस्मिन् मञ्चे समागच्छन्ति, तदा सङ्गीतं परस्परसमझस्य तथा सम्मानस्य माध्यमं भवति।

१९. योगः, ध्यानं तथा शास्त्रीयसङ्गीतम्

योगः तथा सङ्गीतं भारतीयज्ञानपरम्परायां अन्तर्मुखतायाः साधनरूपेण सम्बद्धौ द्रष्टुं शक्येते। योगाभ्यासे श्वासः, शरीरम् तथा मनः इत्येतेषां समन्वयः अपेक्षितः। सङ्गीताभ्यासे अपि श्वासस्य नियन्त्रणम्, स्वरस्य स्थैर्यम् तथा ध्यानपूर्वकश्रवणम् आवश्यकम्।

तानपुरायाः निरन्तरनादः, मन्दगतिकः आलापः तथा नियमितलयः ध्यानाभ्यासाय अनुकूलं वातावरणं निर्मातुं शक्नुवन्ति। तथापि सङ्गीतं ध्यानस्य अनिवार्यं साधनम् इति न वक्तव्यम्। व्यक्तिनिष्ठानुभवस्य आधारेण तस्य उपयोगिता परिवर्तितुं शक्नोति।

योग-सङ्गीत-ध्यानानां समन्वयः आधुनिकजीवनस्य तनावनियन्त्रणाय तथा आत्मपर्यवेक्षणाय अध्ययनयोग्यं क्षेत्रम् अस्ति।

२०. वैश्विककल्याणस्य सन्दर्भे भारतीयसङ्गीतम्

वैश्विककल्याणस्य अवधारणा केवलं रोगाभावेन सीमिता नास्ति। विश्वस्वास्थ्यसंस्थायाः व्यापकस्वास्थ्यदृष्ट्या शारीरिक, मानसिक तथा सामाजिककल्याणस्य महत्त्वं स्वीकृतम् अस्ति। भारतीयज्ञानपरम्परा तु तदपि व्यापकां जीवनदृष्टिं प्रस्तुतयति, यत्र आध्यात्मिककल्याणस्य अपि महत्त्वम् अस्ति।[12]

भारतीयशास्त्रीयसङ्गीतं एतेषां विविधपक्षाणां मध्ये सेतुरूपेण कार्यं कर्तुं शक्नोति। सङ्गीतं—

- भावानां स्वस्थाभिव्यक्तिं प्रोत्साहयितुं शक्नोति।
- विश्रान्तेः वातावरणं निर्मातुं शक्नोति।
- ध्यानाभ्यासस्य सहायकं भवितुमर्हति।
- सामाजिकसम्बन्धान् सुदृढीकर्तुं शक्नोति।
- सांस्कृतिकपरम्परां संरक्षितुं शक्नोति।
- अन्तरसंस्कृतिसंवादं प्रोत्साहयितुं शक्नोति।
- व्यक्तेः सौन्दर्यबोधं तथा सृजनशीलतां विकसितुं शक्नोति।

अतः वैश्विककल्याणे सङ्गीतस्य योगदानं बहुआयामी अस्ति।

२१. आधुनिकवैज्ञानिकदृष्ट्या सम्भावनाः

[12] स्वास्थ्ये कलानां भूमिकाविषये विश्वस्वास्थ्यसङ्घस्य (WHO) समीक्षार्थं द्रष्टव्यम् — World Health Organization. (2019). What is the evidence on the role of the arts in improving health and well-being? (Report No. 67).

भारतीयशास्त्रीयसङ्गीतस्य आधुनिकवैज्ञानिकाध्ययनाय बहूनि क्षेत्राणि उद्घाटितानि सन्ति। न्यूरोविज्ञानं, मनोविज्ञानं, ध्वनिविज्ञानं, शरीरक्रियाविज्ञानं तथा सङ्गीतचिकित्सा—एतेषां समन्वयेन सङ्गीतस्य प्रभावस्य अधिकं सूक्ष्मं परीक्षणं कर्तुं शक्यते।

विशेषतः निम्नलिखितविषयेषु अनुसन्धानस्य आवश्यकता अस्ति—

१. रागाधारितसङ्गीतस्य तनावानुभवे प्रभावः।

२. सङ्गीतश्रवणस्य निद्रागुणवत्तायां सम्भावितः प्रभावः।

३. नियमितसङ्गीताभ्यासस्य ध्यानक्षमतायां प्रभावः।

४. तालाभ्यासस्य गतिसमन्वये प्रभावः।

५. सामूहिकगायनस्य सामाजिकसम्बन्धेषु प्रभावः।

६. सङ्गीताभ्यासस्य वृद्धजनानां संज्ञानात्मकक्रियासु सम्भावितं योगदानम्।

७. योग-सङ्गीत-ध्यानसमन्वयस्य मनोवैज्ञानिकप्रभावः।

एतेषां विषयाणां अध्ययनं वैज्ञानिकमानकैः, पर्याप्तनमूनासङ्ख्यया, नियंत्रितपरीक्षणैः तथा पुनरावर्तनीयपद्धत्या करणीयम्।

२२. भारतीयसङ्गीतस्य समक्षं वर्तमानानि आव्हानानि

भारतीयशास्त्रीयसङ्गीतस्य समक्षं वर्तमानकाले अनेकाः आव्हानानि सन्ति। प्रथमं, दीर्घकालीनाभ्यासस्य आवश्यकता अस्ति। आधुनिकत्वरितजीवनशैलीमध्ये दीर्घकालीनगुरुशिष्यपरम्परायाः पालनं सर्वेषां कृते सुलभं न भवति।

द्वितीयं, व्यावसायिकीकरणस्य प्रभावः अस्ति। सङ्गीतस्य लोकप्रियतायै सरलीकरणं आवश्यकं भवितुमर्हति, किन्तु अत्यधिकसरलीकरणेन तस्य शास्त्रीयस्वरूपस्य हानिः अपि सम्भवति।

तृतीयं, अप्रमाणितचिकित्सकीयदावाः चिन्तनीयाः सन्ति। रागविशेषस्य नाम्ना रोगविशेषस्य निश्चितचिकित्सां प्रतिपादयितुं पूर्वं वैज्ञानिकप्रमाणम् आवश्यकम्।

चतुर्थं, प्राचीनसङ्गीतग्रन्थानां समीक्षात्मकसम्पादनम्, अनुवादः तथा डिजिटलसंरक्षणं अधिकं करणीयम्।

२३. भविष्यस्य सम्भावनाः

भारतीयज्ञानपरम्परायाः अन्तर्गतं सङ्गीतस्य भविष्ये बह्व्यः सम्भावनाः सन्ति। विश्वविद्यालयेषु भारतीयसङ्गीतस्य अध्ययनं केवलं प्रदर्शनकलारूपेण न, अपि तु भारतीयज्ञानपरम्परा, सौन्दर्यशास्त्र, मनोविज्ञान, योग, ध्वनिविज्ञान तथा सांस्कृतिकअध्ययनैः सह सम्बद्धरूपेण करणीयम्।

सङ्गीतचिकित्सायां प्रमाणाधारितानुसन्धानस्य विकासः आवश्यकः। भारतीयरागपरम्परायाः वैज्ञानिकपरीक्षणाय बहुविषयक-अनुसन्धानसमूहाः निर्मातव्याः।

प्राचीनग्रन्थानां डिजिटलरूपेण संरक्षणम्, दुर्लभसङ्गीतपरम्पराणां अभिलेखनम् तथा गुरुपरम्पराणां ज्ञानस्य दस्तावेजीकरणम् अपि अत्यावश्यकम्।

अभिनवधारा ABHINAVDHARA International Journal of Innovation in Indic Studies
ISSN: 2583-5149 SPECIAL EDITION -2, VOL- 2 SEPTEMBER 2026 www.ijiis-org.com
SHRIJANSHODH 2026: International Conference on Indian Knowledge Systems, Art, Design, Wellness, and Cultural Heritage Date: 29-30 August 2026

युवापिढ्याः मध्ये शास्त्रीयसङ्गीतस्य रुचिवर्धनाय आधुनिकप्रौद्योगिक्याः उपयोगः करणीयः। डिजिटलशिक्षणम्, व्याख्यान-प्रदर्शनम्, संवादात्मक-अभ्यासः तथा अन्तरराष्ट्रीयकार्यक्रमाः अस्य क्षेत्रस्य विस्तारं कर्तुं शक्नुवन्ति।

२४. प्रमुखनिष्कर्षाः

प्रस्तुताध्ययनस्य आधारेण निम्नलिखिताः प्रमुखाः निष्कर्षाः प्रतिपादयितुं शक्यन्ते—

प्रथमम्, भारतीयशास्त्रीयसङ्गीतं भारतीयज्ञानपरम्परायाः पृथक् कला न, अपि तु तस्याः व्यापकज्ञानदृष्टेः महत्त्वपूर्णम् अङ्गम् अस्ति।

द्वितीयम्, सामवेदः भारतीयगानपरम्परायाः प्राचीनतमेषु महत्त्वपूर्णेषु स्रोतस्सु अन्यतमः अस्ति। उत्तरकाले सङ्गीतशास्त्रस्य व्यवस्थितविकासः अनेकैः आचार्यैः ग्रन्थैश्च अभवत्।

तृतीयम्, नाट्यशास्त्रम्, बृहद्देशी तथा सङ्गीतरत्नाकरः भारतीयसङ्गीतस्य शास्त्रीयविकासस्य प्रमुखाः आधारग्रन्थाः सन्ति।

चतुर्थम्, भारतीयसङ्गीतस्य स्वरूपं केवलं ध्वनिसौन्दर्ये निहितं नास्ति। रागः, रसः तथा भावः तस्य मानवीय-अनुभवसम्बद्धतां स्पष्टयन्ति।

पञ्चमम्, सङ्गीतस्य मानसिककल्याणसम्बद्धाः सम्भावनाः आधुनिककाले महत्त्वपूर्णाः अनुसन्धानविषयाः सन्ति। सङ्गीतं तनावनियमनस्य, भावाभिव्यक्तेः तथा विश्रान्तेः सहायकमाध्यमं भवितुमर्हति।

षष्ठम्, सङ्गीतचिकित्साक्षेत्रे भारतीयशास्त्रीयसङ्गीतस्य सम्भावना अस्ति; किन्तु विशिष्टचिकित्सकीयदावानां पुष्ट्यर्थं अधिकानि वैज्ञानिक-अनुसन्धानानि आवश्यकानि सन्ति।

सप्तमम्, सङ्गीतस्य आध्यात्मिकपक्षः भारतीयपरम्परायां अत्यन्तं समृद्धः अस्ति। नादोपासना, भक्तिसङ्गीतम् तथा ध्यानसम्बद्धसङ्गीताभ्यासः अन्तर्मुखतां प्रोत्साहयितुं शक्नोति।

अष्टमम्, सङ्गीतं सामाजिकसम्बन्धानां तथा अन्तरसंस्कृतिसंवादस्य प्रभावी माध्यमं भवितुमर्हति।

नवमम्, डिजिटलप्रौद्योगिकी भारतीयशास्त्रीयसङ्गीतस्य वैश्विकप्रसाराय नूतनाः अवसराः प्रददाति।

२५. उपसंहारः

भारतीयज्ञानपरम्परा मानवजीवनस्य समग्रकल्याणं लक्ष्यीकृत्य विकसितायाः दीर्घकालीनज्ञानपरम्परायाः प्रतिनिधित्वं करोति। अस्यां परम्परायां शास्त्रीयसङ्गीतस्य स्थानं अत्यन्तं विशिष्टम् अस्ति। सामवेदस्य गानपरम्परातः आरभ्य **नाट्यशास्त्र, बृहद्देशी, सङ्गीतरत्नाकर** इत्यादीनां शास्त्रीयग्रन्थानां माध्यमेन भारतीयसङ्गीतं क्रमशः व्यवस्थितं, समृद्धं तथा बहुआयामी च अभवत्।

भारतीयशास्त्रीयसङ्गीतस्य मूलभूततत्त्वेषु नादः, स्वरः, श्रुतिः, रागः, तालः तथा लयः अन्तर्भवन्ति। एतेषां तत्त्वानां समन्वयेन निर्मितः सङ्गीतानुभवः केवलं श्रवणसुखं न ददाति, अपि तु भावानां अभिव्यक्तेः, सौन्दर्यानुभूतेः तथा अन्तर्मुखचिन्तनस्य अवसरं निर्माति। रससिद्धान्तः सङ्गीतस्य भावात्मकस्वरूपं प्रकाशयति; नादब्रह्म-अवधारणा तस्य आध्यात्मिकपक्षं दर्शयति; रागव्यवस्था तस्य विशिष्टसौन्दर्यरचनां स्पष्टयति।

अभिनवधारा
ABHINAVDHARA
International Journal of Innovation in Indic Studies
ISSN: 2583-5149
SPECIAL EDITION -2, VOL- 2
SEPTEMBER 2026
www.ijiis-org.com
SHRIJANSHODH 2026: International Conference on Indian Knowledge Systems, Art, Design, Wellness, and Cultural Heritage Date: 29-30 August 2026

आधुनिकयुगे सङ्गीतस्य मानसिककल्याणसम्बद्धाः सम्भावनाः विशेषमहत्त्वं प्राप्ताः सन्ति। सङ्गीतचिकित्सा, ध्यानम्, पुनर्वासः तथा भावात्मकसमर्थनम् इत्यादिषु सङ्गीतस्य उपयोगः वर्धमानः अस्ति। भारतीयशास्त्रीयसङ्गीतस्य रागात्मकता, आलापपरम्परा तथा लयात्मकसंरचना एतादृशेषु क्षेत्रेषु अध्ययनयोग्याः सन्ति। तथापि परम्परागतधारणानां वैज्ञानिकतथ्यत्वेन स्वीकारः पूर्वं पर्याप्तप्रमाणानि अपेक्षन्ते। विशेषतः विशिष्टस्य रागस्य विशिष्टस्य रोगस्य चिकित्साप्रभावस्य विषयः नियंत्रित-अनुसन्धानस्य अपेक्षां करोति।

वैश्विकसमाजे सांस्कृतिकविविधता तथा मानसिकशान्तिः उभे महत्त्वपूर्णे स्तः। सङ्गीतं भाषाभेदं अतिक्रम्य मानवहृदयानि सम्बद्धुं शक्नोति। भारतीयशास्त्रीयसङ्गीतस्य अन्तरराष्ट्रीयप्रसारः सांस्कृतिकसंवादस्य तथा विश्वबन्धुत्वस्य नूतनान् अवसरान् सृजति।

भारतीयपरम्परायाः **"वसुधैव कुटुम्बकम्"** इति भावना तथा **"सर्वे भवन्तु सुखिनः"** इति कल्याणदृष्टिः सङ्गीतस्य वैश्विकप्रासङ्गिकतां अधिकं सुदृढयति। सङ्गीतं मानवस्य आन्तरिकजीवनं समृद्धीकर्तुं, सामाजिकसम्बन्धान् सुदृढीकर्तुं तथा संस्कृतिषु संवादं स्थापयितुं समर्थं साधनं भवितुमर्हति।

अतः भारतीयशास्त्रीयसङ्गीतं केवलं अतीतस्य सांस्कृतिकदायादं न, अपि तु वर्तमानस्य भविष्यस्य च मानवीयकल्याणाय सम्भावनापूर्णं ज्ञानसाधनम् अस्ति। अस्य संरक्षणम्, शास्त्रीयसंवर्धनम्, वैज्ञानिकपरीक्षणम् तथा वैश्विकप्रसारणं वर्तमानसमाजस्य महत्त्वपूर्णं दायित्वम् अस्ति।

परम्परागतज्ञानस्य आधुनिकविज्ञानस्य च स्वस्थः संवादः स्थापितः चेत् भारतीयशास्त्रीयसङ्गीतस्य वास्तविकं सामर्थ्यं अधिकं स्पष्टतया प्रकाशयितुं शक्यते। तदा सङ्गीतं केवलं कलानुभवस्य साधनं न भूत्वा **मानसिकशान्तेः, भावात्मकसमतोलस्य, सांस्कृतिकसमन्वयस्य तथा वैश्विकमानवसौहार्दस्य** महत्त्वपूर्णं माध्यमं भवितुमर्हति।

अतः भारतीयशास्त्रीयसङ्गीतस्य संरक्षणं केवलं कलापरम्परायाः संरक्षणं न, अपि तु भारतीयज्ञानपरम्परायाः एकस्य महत्त्वपूर्णस्य आयामस्य संरक्षणम् अस्ति। तस्य अध्ययनं, अध्यापनं, अनुसन्धानं तथा वैश्विकप्रसारणं मानवकल्याणस्य व्यापकदृष्ट्या अत्यन्तं प्रासङ्गिकम् अस्ति।

सन्दर्भग्रन्थसूची

प्राथमिकस्रोतांसि

1. **सामवेदः।**
2. **भरतमुनिः।** नाट्यशास्त्रम्।
3. **मतङ्गमुनिः।** बृहद्देशी।
4. **शार्ङ्गदेवः।** सङ्गीतरत्नाकरः।
5. **नारदः।** सङ्गीतमकरन्दः।
6. **अहोबलः।** सङ्गीतपारिजातः।
7. **याज्ञवल्क्यः।** याज्ञवल्क्यस्मृतिः।
8. **व्यासः।** श्रीमद्भगवद्गीता।

अभिनवधारा
ABHINAVDHARA
International Journal of Innovation in Indic Studies
ISSN: 2583-5149
SPECIAL EDITION -2, VOL- 1
SEPTEMBER 2026
www.ijiis-org.com
SHRIJANSHODH 2026: International Conference on Indian Knowledge Systems, Art, Design, Wellness, and Cultural Heritage Date: 29-30 August 2026

आधुनिकस्रोतांसि

References

1. Becker, J. (2004). Deep listeners: Music, emotion, and trancing. Indiana University Press.
2. Bharata Muni. (1956). Naṭyasastra (K. S. Ramaswami Sastri, Ed.). Gaekwad's Oriental Series.
3. Daniélou, A. (1968). The ragas of Northern Indian music. Munshiram Manoharlal Publishers.
4. Matanga Muni. (1994). Bṛhaddesi (P. L. Sharma, Ed.). Indira Gandhi National Centre for the Arts.
5. Ministry of Education, Government of India. (n.d.). Indian knowledge systems division: Indian knowledge systems framework and related resources.
6. Ranade, A. D. (1990). Hindustani music: An analytical approach. National Centre for the Performing Arts.
7. Sairam, T. V. (2004). Music for healing and wellness. Nada Centre for Music Therapy.
8. Saṙṅgadeva. (1978). Saṅgitaratnakara (S. Chaudhary, Trans.). Radha Publications.
9. Shankar, R. (1999). My music, my life. Mandala Publishing.
10. Thaut, M. H. (2005). Rhythm, music, and the brain: Scientific foundations and clinical applications. Routledge. https://doi.org/10.4324/9780203958827
11. United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization. (n.d.). Materials relating to Indian performing arts and intangible cultural heritage.
12. Widdess, R. (1995). The ragas of early Indian music: Modes, melodies and musical characteristics. Clarendon Press.